

MAANDBLAD VAN „**OULD-UTRECHT**”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN
DE KENNIS DER GESCHIEDENIS VAN UTRECHT EN OMSTREKEN

5 SEPTEMBER
1946

ONDER REDACTIE VAN:
G. A. EVERS

19e JAARGANG
N° 9

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: VAN SPEIJKSTRAAT 20

MEDEDEELINGEN UIT DE VEREENIGING.

Het Bestuur noodigt de Leden met hun Dames uit tot een bezoek aan de tentoonstelling „**Herwonnen Kunstbezit**” (zie vorige aflevering) in het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, op **Zaterdag 14 September** a.s. om 3 uur.

De deelnemers komen bijeen in de kapel van het Aartsbisschoppelijk Museum, waar de heer **OTTO VAN TUSSENBROEK**, oud-directeur van het Museum van Kunstnijverheid te Haarlem en secretaris van den Utrechtschen Kunstraad een inleiding zal houden over deze tentoonstelling, mede in verband met haar voorgeschiedenis. Daarna kunnen de Leden op eigen gelegenheid de schilderijen en andere kunstwerken in de tentoonstellingszalen gaan bezichtigen. In de kapel zullen stoelen aanwezig zijn.

G. VAN KLAVEREN Pzn., 1906—1946.

Op den eersten Augustus j.l. was het veertig jaren geleden, dat de heer Van Klaveren, den bezoekers van het oud-archief onzer Gemeente wèl- en gunstig bekend, in het gebouw aan de Drift als ambtenaar zijn intrede deed. Dat was nog onder den archivaris Mr. S. Muller Fzn.; na diens verscheiden heeft de heer Van Klaveren nog den geheelen ambtstijd van Muller's opvolger, Mr. W. C. Schuylenburg, meêgemaakt en thans dient hij alweer enkele jaren het archief onder het tegenwoordige hoofd dier instelling. Archivarissen gingen en kwamen, maar Van Klaveren bleef! En, wanneer eenmaal ook voor hem het oogenblik van scheiden zal gekomen zijn, zullen de getrouwen van de historische schatkamer aan de Drift zich aanvankelijk deze niet zonder hem kunnen voorstellen.

Archieven zijn er ten behoeve van de openbare lichamen, van wier werkzaamheid over den loop der tijden zij den neerslag vormen, maar archieven zijn er ook, en zeker niet in de laatste plaats, ter wille van het wetenschappelijk georiënteerde publiek, dat de geschiedenis dier lichamen wenscht te kennen.

Maar wat zou dit publiek aan de schatten van bedoelde, hoe goed ook geordende verzamelingen hebben, indien het niet over

een betrouwbaren gids in den doolhof der archivalia beschikte? Zeker, er zijn de inventarissen — en die van het Utrechtsch oud-archief zijn terecht geprezen —, doch zonder den levenden mensch, die ze door en door kent en aan hun totstandkoming heeft medegewerkt, laten zij nog dikwijls in den steek.

Welnu, het Utrechtsch archief bezit in den heer Van Klaveren zulk een gids: bekwaam, speurziek, welwillend en behulpzaam, voor geen inspanning in dienst van de wetenschap terugdeinzend en dat alles trots een zeer hinderlijk organisch gebrek, dat hem in een normaal verkeer met zijne medemenschen zou belemmeren, zoo hij niet de krachtig willende man ware, die hij is. Honderden en honderden zullen in den loop der verlopen veertig jaren met dankbaarheid de nimmer falende hulp gedacht hebben, die zij bij een bezoek aan en gebruik van het oud-archief van Utrecht van den heer Van Klaveren hebben mogen genieten.

Onder hen zullen uit den aard der zaak zich vele leden van „Oud-Utrecht” bevonden hebben en nog bevinden, maar ook uit anderen hoofde verdient de jubilaris een prijzend en dankend woord aan het hoofd van dit Maandblad. Van de oprichting van „Oud-Utrecht” af een ijverig lid, heeft Van Klaveren den lezers van het Jaarboekje en van het Maandblad in een bijna onafzienbare reeks van omvangrijker en korter artikelen, dikwijls alleen geteekend met de enkele letter K., doen profiteeren van zijne uitgebreide en degelijke kennis van de oudere en de jongere geschiedenis onzer stad, daarbij uit den aard der zaak steeds puttende uit de rijke bron van archiefstukken, waarvan hij de medehoeder is. Niet minder ook moet „Oud-Utrecht” onzen vriend dank weten voor de conscientieuse wijze, waarop hij gedurende een lange reeks van jaren de Kroniek achterin het Jaarboekje heeft verzorgd.

„Oud-Utrecht” biedt dan ook, zij het *post festum*, den heer Van Klaveren hare hartelijke gelukwenschen aan bij zijn zeldzaam jubilee en wenscht hem nog een aantal jaren toe van vruchtbaren arbeid in den wijngaard der stadshistorie. W. A. F. B.

PASTOOR RIENTJES.

De viering van het 40-jarig priesterschap van pastoor A. E. Rientjes op 15 Augustus l.l. geeft een ongezochte aanleiding eenige zijden van zijn veelomvattende werkzaamheid in herinnering te brengen.

Iemand met een historische en kunstzinnige belangstelling als de pas gewijde priester Rientjes had, kon moeilijk een betere eerste standplaats aangewezen hebben gekregen dan de pastorie van Jutfaas, waar Mgr. G. W. van Heukelum, de groote promotor van de herleving der kerkelijke kunst in Nederland, sedert 1873 resideerde. Later ¹⁾ is Rientjes „den eenigen erfgenaam van diens

¹⁾ Het Gildeboek, 1923, blz. 32.

geestelijken rijkdom" genoemd. Na twee jaren werd hij aangesteld (1910) tot kapelaan der St. Willibrorduskerk te Utrecht en tevens tot bestuurslid en conservator van het, toen nog in huize Loenersloot aan de Nieuwegracht gevestigde, door van Heukelum gestichte Aartsbisschoppelijk Museum,, waarvan het fraaie poortje met de afbeelding van St. Maarten ook nu nog de aandacht trekt. Daar heeft hij, tusschen zijn vele andere, hier niet genoemde, werkzaamheden door, den evenveel geduld als kennis en liefde eischenden arbeid verricht van de beschrijving der reeds omvangrijke collectie, die den grondslag heeft gevormd voor de tegenwoordige catalogiseering in het Centraal Museum.

In 1920 immers werd het Aartsbisschoppelijk Museum met de stedelijke verzameling oudheden en schilderijen ondergebracht in het nieuwe Museumgebouw aan de Agnietenstraat. Heeft de verbouwing en inrichting daarvan een storm van kritiek doen losbreken, evenzeer had de jarenlange voorbereiding der symbiose van aartsbisschoppelijke en stedelijke collecties haar eigenaardige moeilijkheden meegebracht. Gevoeligheden moesten worden ontzien, wederzijdsche rechten en plichten afgebakend. Van Heukelum was in 1910 overleden, de voortzetting der besprekingen van den kant van het Aartsbisschoppelijk Museum viel voor een belangrijk deel op de schouders van conservator Rientjes, — aan den anderen kant stond, voor de Gemeente, de museum-directeur, archivaris Muller, niet de gemakkelijkste man om mee te onderhandelen.

In die utrechtsche jaren beschreef hij ook, historisch en iconografisch, de katholieke kerken van de stad Utrecht in de „Officieele Kerklijst" (1914--1920) in een weinig aantrekkelijken, blijkbaar al te haastigen vorm, maar vol gegevens, die men voor het iconografische gedeelte nergens, voor het historische deel slechts her en der verspreid aantreft. Het is jammer, dat de schrijver nooit gelegenheid heeft gevonden deze artikelen eens grondig onderhanden te nemen en in een behoorlijke editie uit te geven.

Een ander gebied, waarop zijn belangstelling en liefde voor de kerkelijke kunst gelegenheid kreeg zich te ontplooien, was het St. Bernulfus-gilde, ook een stichting (1869) van Van Heukelum. Rientjes was jarenlang 1e Secretaris, later Deken van dit genootschap, waarvan hij zelf het doel eens omschreef als: „een innigen band te leggen tusschen opdrachtgevers en kunstenaars, de kunstenaars gelegenheid te geven hun kennis te verrijken en hunne werken te bespreken en te vertoonen, bij de geestelijkheid de aandacht er op te vestigen, hoe de nieuwe techniek, de nieuwe wendingen op het gebied der kunst aldoor nieuwe mogelijkheden bieden om schoonheid te scheppen en den luister en de majesteit van het Huis Gods te doen stralen voor de biddende schare".²⁾

Aan Rientjes' conservatorschap van het Museum kwam een einde door zijn benoeming tot pastoor te Hellendoorn in 1923. In-

²⁾ Gedenkboek 1919—1929 van het St. Bernulfusgilde. blz. XVI.

tusschen was hij geworden tot een onzer beste kenners der kerkelijke iconografie en oudheidkunde en bovendien iemand, die van zijn wetenschap steeds hulpvaardig wist mee te deelen aan ieder, die er om vroeg.

Ook in het Oversticht verloochende zich zijn historische belangstelling niet en het duurde niet lang of hij nam een bestuursplaats in bij de „Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis” en publiceerde evenzeer in haar Verslagen en Mededeelingen als hij zijn studies op het van ouds geliefde iconografisch terrein en op dat van de nieuwe kerkelijke kunst in het mede door hem geredigeerde Gildeboek (van het St. Bernulfusgilde) bleef schrijven.

In 1929 keerde hij naar het utrechtsche terug als pastoor van Maarssen. Nu werd het het „Oudheidkundig Genootschap Niftarlake”, dat hem in zijn bestuur opnam en bijdragen van zijn hand in zijn Jaarboekje zag verschijnen.

Ook „Oud-Utrecht”, waarvan hij vrijwel van de oprichting af lid is, mocht in zijn Jaarboek eenige artikelen van hem opnemen, nl. over de St. Michaëlskapel op den Domtoren (1929), Geert-Groote en den Domtoren (1932) en De roode deur aan den Dom te Utrecht (1934).

Aan een zoo langdurige en vruchtbare werkzaamheid als door pastoor Rientjes ontplooid is in het belang van kerkelijke kunst en locale geschiedenis en ten bate van de door zoovelen bewonderde schatten van het Aartsbisschoppelijk Museum, brengt ook „Oud-Utrecht” gaarne warme hulde.

J. W. C. VAN CAMPEN.

DE BURCHT TRECHT, EN DE WORDING VAN DE STAD UTRECHT.

Met veel belangstelling heb ik kennis genomen van het artikel door Dr. P. W. A. Immink in het maandblad van „Oud-Utrecht” 5 Aug. 1946. Ik ben het — althans op vele punten — met den schrijver eens. Als ik op enkele gedeelten daarvan hier nog wat nader inga, dan is dat slechts, omdat ik meen de gegeven voorstelling nog weer wat beter te kunnen fundeeren. Allereerst over de plattegrond: „Utrecht in 690”.

Het zou de moeite waard zijn, als we die als gids konden vertrouwen, want de geschreven bronnen hebben voor de topographie van het 7e eeuwse Utrecht niet veel anders opgeleverd dan een chaos van tegenstrijdige meeningen. Dat lag niet aan de kundige onderzoekers, als Gosses — Tenhaeff — e.a., maar aan den aard van het materiaal.

De bedoelde plattegrond is een veelomstreden document. S. Muller Fzn. hield haar voor de phantasie van een 17e eeuwse humanist, en daarom waardeloos voor het topographische onderzoek. Holwerda herkende er evenwel de typische indeeling van een

frankischen burcht in: Rechts de eigenlijke burcht, rechthoekig en met zware muren; en links de buitenhof met een veel lichtere en meer onregelmatig verloopende omheining.

In die buitenhof staat dan een kerkje — als St. Thomas aangeduid.

Holwerda meent dat phantasie is uitgesloten, omdat men in de 17e eeuw de typische indeeling van de frankische burcht in een *curtis* (eigenlijke burcht) en een *curticula* (buitenhof) in het geheel niet kende. Pas opgravingen brachten dat aan het licht. De teekenaar moet dus een ouder voorbeeld gehad hebben, en daardoor krijgt deze plattegrond dan een hooge geschiedkundige waarde.

Hoe is dan de teekening te interpreteren? Er was slechts één punt van uitgang; de windstreken staan er op aangegeven: het Noorden is links. Verder heeft men er nooit aan getwijfeld, of één van de naast elkaar gelegen omheinde terreinen was ons Domplein, maar welk? De gangbare redeneering was als volgt: Het is in Utrecht een overoude traditie, dat de hoofdkerken op het (tegenw.) Domplein staan, en dus zal de St. Thomas daar óók wel gestaan hebben. Daaruit volgde dan: de buitenhof is thans het Domplein, en de eigenlijke burcht zou men ten Zuiden daarvan moeten zoeken.

Deze meening is evenwel onhoudbaar geworden, sedert de opgravingen van 1929—1938. De bodem van het Domplein leverde bij die gelegenheid een compleet romeinsch castellum op, streng rechthoekig, met vier poorten en een centraalbouw. Verder bleek nog, dat onder het frankische beheer aan dat castellum een en ander is verbouwd: eenige poorten zijn toen dichtgemetseld, en er zijn hoektorens aangezet. Bovendien bleek, dat het geheel er nog tot in de 13e eeuw heeft gestaan. Dit laatste is ook in overeenstemming met den tekst van de „Domtafelen”. De conclusie is: Het romeinsche castellum op het Domplein is *identisch* met de latere frankische burcht (*curtis*).

De teekening van den *curtis* op de plattegrond vertoont dan ook alle genoemde details, welke de opgravingen te zien gaven; de vier oorspronkelijke poorten en de frankische hoektorens inclus. Dit toont weer aan, dat van phantasie geen sprake is, en ook dat de afgebeelde burcht met het tegenwoordige Domplein overeenkomt. De door de Franken daar tegen aangebouwde buitenhof (met het kerkje) lag dan ten Noorden van ons Domplein: omgeving Oud-kerkhof.

De slappe onregelmatige vorm van die buitenhof, en de lage omheining, passen dan ook volstrekt niet bij de opgegraven zware muren, en de romeinsche strakheid in vorm daarvan. Evenals de heer Immink localiseer ik dus de St. Thomas in de omgeving van het Oud-kerkhof, in den buitenhof van de frankische burcht.

We kunnen dit alles ook nog van een andere zijde bekijken: De

merovingische Franken zullen zeker de minderen geweest zijn van de romeinen, voor wat betreft technisch en organisatorisch vermoegen. Ze zullen dus het aanvoeren van natuursteen uit zuidelijker streken als het kon vermeden hebben. (Baksteen komt in deze eeuwen in het geheel niet in aanmerking.)

Bij de opgravingen te Wijk-bij-Duurstede is dan ook gebleken, dat de muren van de beroemde frankische plaats „Dorestad” in het geheel niet van steen waren, maar van primitief vlechtwerk. Zelfs met de omringende „stads-muur” was dat het geval. Zelfs nog in de 10e eeuw maakte men, als het kon, bij steenbouw gaarne gebruik van romeinsch puin. Opgravingen hebben dat bewezen.

Zouden de morovingische Franken, onder deze omstandigheden, het geweldige bouwwerk in steen dat ze hier aantreffen tot een buitenhof gedégradeerd hebben, om dan ten zuiden daarvan een nog veel zwaardere nieuwbouw in steen (nieuwe steen!) te gaan uitvoeren?

Dit is onaannemelijk. Integendeel: de buitenhof die ze aan de noordzijde van het romeinsche castellum hebben bijgebouwd zal *vlechtmuren* gehad hebben. De lage omheining, en de slappe vorm daarvan die we op de plattegrond zien wijzen daarop.

In de 19e eeuw ontdekte men bij het Oud-kerkhof inderdaad zulk een vlechtmuur. Die interpreteerde men toen als „beschoeing”. De heer Immink merkte evenwel terecht op, dat de proefgraving van 1935 bewijst, dat het water niet dáár lag, maar noordelijker. Wat betreft de St. Thomas, die is door de Friezen verwoest, (evenals een ouder kerkje).

Later heeft men de kerken steeds binnen de beschermende muren van de eigenlijke burcht gebouwd: als vooruitgeschoven grenspost van het frankische gezag lag Utrecht zeer ge-exponeerd. Misschien is Willibrord daar reeds mee begonnen. We weten het niet, want de opgravingen hebben ons geen bouwsporen opgeleverd, die met zekerheid aan hem zijn toe te schrijven.

Maar van Balderik — de eerste bisschop die nà de Noormannen-bezetting naar Utrecht kon terugkeeren — weten we (door de opgravingen) zeker, dat hij zijn St. Maarten *binnen* den burcht bouwde: het Noormannen-gevaar dreigde toen nog altijd.

Sedertdien is het traditie geworden, dat men de Utrechtsche hoofdkerken steeds weer op diezelfde plaats bouwde.

Het 14e eeuwsche bericht, volgens hetwelk het frankische „Trecht” nà de bezetting door de Noormannen kleiner was dan daarvóór, kan inderdaad op het prijsgeven van de „curricula” — de buitenhof — slaan. De steenen burcht bleef natuurlijk even groot als ze was. Slechts herstelde Balderik de muren, zooals ook de „Dom-tafelen” van hem vertellen. Maar van die zwakke vlechtmuren rondom den buitenhof, zal Balderik niet veel meer hebben teruggevonden!

Het verbouwde romeinsche castellum is tot in de 13e eeuw de

burcht „Trecht" geweest. In de loop van de 12e eeuw is ze nog met een toren (*Turris Episcopalis*) versterkt. Maar in den loop der tijden — zéker in de 11e eeuw — is er reeds veel omheen gebouwd: de imuniteten van de Kapittels, benevens eenige burgerlijke woonwijken.

Dit alles heeft men toen in de 12e eeuw omgeven door een aarden wal, die een vrijwel rechthoekig gebied rondom den burcht omsloot. In het zuiden liep deze ongeveer langs de beide Smee-straten, de Zuilenstraat en de Schalkwijkstraat — dus in een rechte lijn.

Reeds in de 12e eeuw ontstonden er weer buurten buiten die wal, rondom de kerken van St. Jacob en St. Nicolaas. In de 13e eeuw bouwde men tenslotte de steenen stadsmuur, welke nu ook de genoemde kerkbuurten omsloot. Dan pas wordt de oude burcht overbodig, en verdwijnt. Er zijn aanwijzingen, dat dit verdwijnen zeer geleidelijk heeft plaats gehad. En ook dan pas komt de stadsbegrenzing in de buurt van de door den heer Immink genoemde rivierbeddingen. Ik geloof mét hem, dat deze beddingen daarbij vormgevend hebben gewerkt — zeker bij de zoo merkwaardig concaaf gebogen Tolsteegsingel.

Hier is de toestand zelfs nóg mooier in overeenstemming geweest met zijn theorie, dan uit zijn eigen bijgevoegde teekening kan blijken.

De Minstream is vroeger n.m.l. *langer* geweest dan tegenwoordig. Het einde dat we thans kennen — bij het voormalige St. Servaashek — was destijds slechts een zijkanaaltje, dat haar in verbinding bracht met de Nieuwe gracht (waarvan het zuidelijk gedeelte gegraven water is.) De Minstream zelve liep dóór, achter de huizen van de Tolsteegsingel, tot bij het Ledig Erf. De kaart van Specht (1696) en nóg beter die van Jacob van Deventer (\pm 1570) laten een en ander duidelijk zien. En ook in dat verdere verloop had de Minstream datzelfde typische concave beloop als de stadsgracht. Inderdaad — we ontkomen niet aan de voorstelling, dat hier de rivierbedding, of liever haar laatste overblijfsel: de stroom-draad (enkelvoudig óf dubbel) vormgevend heeft gewerkt op de begrenzing van de stad.

Tenslotte zou ik nog een veronderstelling willen opwerpen, die — hoewel onzeker — toch een groote aantrekkelijkheid bezit.

Heeringa heeft erop gewezen, dat het kromme zuidelijke stukje van de oude gracht de voortzetting van de hier beschouwde Rijnloop veregenwoordigt, die verderop is verdwenen. Zouden we nu de stadsgracht tusschen Ledig Erf en Sterrenburg kunnen beschouwen als het begin van die andere Rijntak, die door het gerecht „Lijnpad" heeft geloopt? De aftakking lag in elk geval in deze buurt, en het Lijnpad zelf sloot vrijwel aan op den zijweg langs dit stukje van de stadsgracht.

Ook hier geldt 't argument: „Zou men een voorhanden bedding ongebruikt hebben gelaten?" Nemen we deze theorie evenwel aan,

dan volgt een belangrijke conclusie omtrent de voormalige Bijlhouwerstoren. Deze stond iets binnen de stadsmuur, en behoorde daar dus niet bij. De genoemde theorie brengt haar plaats in de vork van een riviersplitsing.

De kaart „Utrecht in 690” geeft óók zulk een splitsing te zien, en..... in de vork óók een toren. Blijkens het bijschrift, is dit een *Tol-toren geweest*.

Evenals onze beschouwingen de Oude St. Thomaskerk hebben gelocaliseerd op een plaats die nóg „Oud-kerkhof” heet, zouden we thans die Tol-toren kunnen localiseeren in de omgeving welke thans nog „Tolsteeg” genoemd wordt! M. N. ACKET.

OOSTERSCHE TAPIJTEN.

De Vereeniging voor Oostersche Tapijtkunde, gevestigd te Amsterdam — opgericht in December 1945 — houdt eene tentoonstelling in het *Rijksmuseum te Amsterdam van antieke Oostersche tapijten*.

De catalogus vermeldt 97 tapijten, voor de tentoonstelling afgegaan voornamelijk door particulieren en door drie musea.

Het Centraal Museum te Utrecht heeft een waardevol stuk ingezonden, waarvan eene afbeelding is opgenomen in den catalogus (afbeelding No. XVIII); volgens de beschrijving in den catalogus (No. 49) is dit tapijt een zoogenaamd „Zevenburgsch tapijt” uit het begin van de 17e eeuw, 165 × 119 c.M. groot, en met Chiordes knoop (ongeveer 2500 knopen per d.M.²); het médaillon is in beige kleur en onder versierd met eene vaas, waaruit gestyleerde bloemen opranken de kleuren zijn in tinten van blauw, rood en geel, terwijl in de hoeken om het médaillon groene en gele arabesken voorkomen op rooden ondergrond. Het kleed is zeer mooi van kleur en teekening.

Het tapijt is in het bezit gekomen van het Centraal Museum in 1943 door het legaat van Mevrouw Roos Vlasman uit Zeist; het is dus uit Utrechtsch bezit en verdient daardoor temeer vermelding in dit maandblad. Er zijn vier Zevenburgsche tapijten en vijf z.g.n. Poolsche tapijten op deze tentoonstelling, welke met de Ladiks (waaronder prachtige bidkleeden) en andere zeldzame stukken eene ongemeen-belangrijke verzameling vormen.¹⁾ Wat kleurengamma betreft spannen m.i. de Poolsche „perzen” de kroon, maar vergelijkingen zijn moeilijk te maken.

Wie de tentoonstelling bezoekt voelt zich in ééne betoovering van schoonheid gevangen en kan zich er met moeite slechts toe brengen dit Oostersche wonderland te verlaten. De tentoonstelling sluit 15 September a.s. A. N. L. O.

1) De „Zevenburgers” zijn gemaakt in Klein-Azië, vermoedelijk in de buurt van Ushak, zij werden tijdens de Turksche overheersching naar Zevenburgen gebracht. De Poolsche tapijten komen uit Oost-Perzië en werden door den Poolschen vorst Czartoryski verzameld.